

تجلی باورهای مذهبی و مناسک دینی مسلمانان در هنر عثمانی (مطالعه موردی: تصاویر خانه خدا در کاشی کاری‌ها)*

بهاره تقوی نژاد^۱، صدیقه میر صالحیان^۲

۱- مدرس دانشگاه هنر اصفهان و دانشجوی دکتری پژوهش هنر

۲- دانش‌آموخته کارشناسی‌ارشد صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان

چکیده

اهمیت مناسک حج^۱ و بیت‌الله الحرام در دوره عثمانی چنان است که این دولت همزمان با حکومت ممالیک، نظارت بر حرمین را عهده‌دار بوده و خدماتی چند به آن‌ها ارائه می‌داد، اما پس از برافتادن این دولت توسط سلطان سلیم عثمانی (در سال ۹۲۳ هـ.ق)، حرمین زیر نظارت مستقیم آنان قرار گرفت. عواملی از قبیل؛ ارسال هدایای نقدی و غیرنقدی سلاطین و درباریان عثمانی برای اهالی حرمین، گستردگی تشریفات و تعدد کارگزاران آن، اختصاص موقوفات و خیرات، حمایت مالی از امرای حجاز و انجام دادن کارهای عمرانی؛ از مهم‌ترین تدابیر عثمانیان تا پایان حکومتشان برای تسلط بر حرمین بود. اهمیت حج‌گذاری مسلمانان در دولت عثمانی، چنان است که جلوه‌هایی از این مکان مقدس و مناسک معنوی، در هنر کاشی کاری این دوره نیز، به تصویر درآمده است. در این مقاله قصد داریم تا به روش تاریخی- توصیفی، بر پایه مشاهدات میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای و سایت‌های معتبر؛ مصداق‌هایی از کاربرد تصاویر کعبه، در هنر مذکور را معرفی نموده و ویژگی‌های بصری و محتوایی این نمونه‌ها را مورد مطالعه قرار دهیم. نتایج تحقیق حاکی از آن است که ترسیم کعبه، علاوه بر نگاره‌ها در کاشی کاری‌ها نیز رایج بوده و سعی شده تا این بنای مقدس، با جزئیات و به شیوه‌ای واقع‌گرایانه به تصویر در آید. اشعار عرقانی (مولوی) در باب تشبیه دل به کعبه، آیات قرآنی (سوره آل عمران) با مضمون کعبه به عنوان نخستین خانه برای عبادت مردم و اهمیت مقام ابراهیم، اجرای تصاویر کعبه با جزئیات و نوشتن نام‌های مختلف و متعددی از جمله؛ ارکان کعبه، ورودی‌های اصلی، مناره‌ها، منبر و ... کاربرد نقوش گیاهی و هندسی در حاشیه‌ها و متن تصاویر و... از جمله ویژگی‌های شاخص این کاشی کاری‌ها به شمار می‌رود.

واژه‌های کلیدی: مناسک حج، خانه کعبه، دولت عثمانی، کاشی کاری.

1. Email: b.taghavinejad@au.ac.ir

2. Email: mirsalehians@yahoo.com

* (تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۳/۰۲/۰۵ - تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۳/۰۹/۰۵)

مقدمه

از نگاه اسلام و سنت، حج به خودی خود عبادتی بسیار بزرگ محسوب می‌شود. فریضه‌ای که ضمن افزایش ایمان و یقین انسان به خداوند، راه را برای اتحاد و نشان دادن عظمت امت اسلامی فراهم می‌آورد. قرآن مجید در سوره آل عمران، آیه ۹۷ (آیه معروف به حج) می‌فرماید: «وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ»، برای خدا بر مردم است که حج خانه او کنند، آن‌ها که توانایی رفتن به سوی او دارند و هر کس کفر ورزد (و حج را ترک کند، به خود زیان رسانده)، خداوند از همه جهانیان بی‌نیاز است. روایات متعددی نیز درباره اهمیت حج وجود دارد، قال علی(ع): «وَالْحَجُّ تَقْوِيَةٌ لِلدِّينِ»؛ خداوند حج را وسیله تقویت دین قرار داد و در روایت دیگری از این امام همام نیز آمده‌است: «اللَّهُ فِي بَيْتِ رَبِّكُمْ لَا تَخْلُوهُ مَابَقِيْتُمْ فَانَّهُ ان تَرَكَ لَمْ تَنْظُرُوا» خدا را! درباره خانه پروردگارتان در نظر داشته باشید تا هستید، آن را خالی نگذارید؛ زیرا اگر حج متروک شود نظر رحمت خدا از شما قطع خواهد شد. لذا حج از ارکان اسلام است و بر هر مکلفی در طول عمر با دارا بودن شرایط آن، یک بار واجب می‌شود. این فریضه دارای اعمال و مناسکی است که عبارتند از: احرام بستن، وقوف به عرفات، وقوف به مشعرالحرام، و... . مناسک حج، از شعائر الهی و شایسته تعظیم و بزرگداشت است و در قرآن بر لزوم رعایت تقوای الهی درباره احکام و مناسک حج و پرهیز از هرگونه کوتاهی و اهمال کاری در مورد آن، تأکید شده‌است. در دوره‌های مختلف تاریخی نیز، این فریضه همواره محملی برای حکومت‌ها بوده است به نحوی که جایگاه ویژه‌ای را در متون ادبی (سفرنامه‌ها، دیوان اشعار و...) داشته و در هنرهای مختلفی از قبیل کتاب‌آرایی، دیوارنگاره‌ها، کاشی‌کاری و... تصاویری از کعبه و مناسک حج به تصویر درآمده‌است. هدف اصلی مقاله حاضر، به چگونگی بازنمایی تصاویر خانه خدا در تزیینات کاشی‌کاری دوره عثمانی، طی قرون دهم الی دوازدهم هجری قمری، اختصاص دارد و درصدد پاسخگویی به سؤالات زیر است:

پربکاربردترین و رایج‌ترین شیوه به تصویر کشیده شدن کعبه در کاشی‌کاری تصویری دوره عثمانی کدام است؟ آیا در این کاشی‌کاری‌ها از الگوی خاصی پیروی شده‌است؟ ویژگی‌های بصری و محتوایی تصاویر کعبه در کاشی‌کاری‌های دوره عثمانی چیست؟ روش یافته‌اندوزی در این مقاله به شیوه اسنادی (کتابخانه‌ای)، استفاده از سایت‌های معتبر اینترنتی (موزه‌ها و...) و مشاهده عینی نگارندگان است که با روش تاریخی-توصیفی مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

پیشینه پژوهش

درباره پیشینه پژوهش می‌توان به دو گروه از منابع اشاره کرد، دسته اول شامل متون مرتبط با مناسک حج در دوره عثمانی و سایر منابعی که صرفاً اطلاعات تاریخی در اختیار قرار می‌دهند و دسته دیگر، منابعی که علاوه بر اطلاعات تاریخی و مذهبی، دارای تصاویری از مناسک حج و کعبه هستند. البته با توجه به موضوع این پژوهش، کاشی‌های منقوش با تصویر کعبه نیز، از جمله منابع دست اول بسیار مهم محسوب می‌شوند. در متون ادبی به شاعران مختلفی مانند: عبدالرزاق اصفهانی، سنایی غزنوی، خاقانی^۲، نظامی، عطار، مولانا، جامی و... برمی‌خوریم که در اشعار و قصاید خویش به کعبه و حج پرداخته‌اند. بازتاب گسترده «کعبه» در قلمرو ضرب‌المثل‌ها، کنایات و ترکیبات، بیانگر ارزشمندی کعبه و اهمیت آن در گستره زبان و ادبیات فارسی است به نحوی که حتی سفرنامه‌هایی نیز به این موضوع اختصاص دارد. کتاب «تحفة الحرمين» اثر یوسف نابی، شاعر ترک تبار (قرون ۱۱ و ۱۲ هـ) ، سفرنامه‌ای ارزشمند و در واقع یک سیاحت‌نامه ادبی است که به نثر نوشته شده است. در این منبع نیز اشعار فارسی زیادی آورده شده که غالباً از محیی لاری (۹۳۳ هـ) و جامی (۸۹۸ هـ) است. اسرا دوغان نیز از جمله محققینی است که تألیفات و ترجمه‌های متعددی درباره مناسک حج دارد که از آن جمله می‌توان به کتاب، تاریخ حج‌گذاری ایرانیان (۱۳۸۹) و مقالاتی با عناوین: ادبیات حج در دوره دولت عثمانی

صلوات بر پیامبر (ص) است. در این کتاب که نسخ فراوانی از آن در مصر و شمال آفریقا و دیگر بلاد مانده، این صلوات‌ها و دعاها برای عامه مسلمانان بویژه زائران حج تهیه شده تا در راه و در مکان‌های زیارتی و مقدس آن‌ها را بخوانند. در نسخه‌های این کتاب نیز، دست کم دو تصویر از مسجد الحرام و مسجد النبی (ص) وجود دارد. به طور کلی می‌توان گفت، گرچه در منابع مذکور به ابعاد اعتقادی و معنوی حج پرداخته شده و بیت‌الله الحرام در کتاب-آرایی به تصویر کشیده شده است، اما درباره بازنمایی تصاویر مرتبط با مناسک حج در کاشی‌کاری‌های عثمانی که غالباً برگرفته از نگاره‌های نسخ خطی است، چنان که باید و شاید پرداخته نشده است و ویژگی‌های محتوایی و تصویری کاشی‌های تصویری منقوش به کعبه و فضای اطراف آن مورد بررسی قرار نگرفته است.

اهمیت حج در اسلام

دین اسلام دین وحدانیت خالص و یکتاپرستی است. دینی است که اعتقادی به وساطت در ارتباط بین بندگان با خدایشان ندارد. مومنان و مسلمانان، خدایی را عبادت می‌کنند که از دایره ادراک و ابصار بالاتر است. خدای یگانه مومنان نه تصویر است و نه بت، نه مجسمه است و نه جسم. تنها کسانی می‌توانند به این معبود یکتا برسند که دارای تفکری بلند، نیت و اراده‌ای قوی، اخلاص در عمل و انقطاع از اغیار باشند. دین اسلام برای تربیت و اصلاح پیروان خویش، دارای برخی احکام و قوانین است که برخی از این احکام به عنوان شعائر و مظاهر تجلی قدرت و عظمت اسلام- این دین آسمانی- تلقی می‌شوند. به عنوان مثال «حج بیت‌الله الحرام» نمونه‌ای از شعائر اسلام است که خود دارای مناسک و افعال و ایامی است که هرکدام از آن‌ها به نوع خود جزو شعائرالله محسوب می‌شوند، همان شعائری که تعظیم و بزرگداشت آن‌ها نشانه تقوای قلب و مایه خیر معرفی شده است. چنانکه خداوند متعال می‌فرماید: «وَمَنْ يُعَظِّمْ شَعَائِرَ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ» (سوره حج آیه ۳۲) و نیز می‌فرماید: «وَمَنْ يُعَظِّمْ

(۱۳۸۳)، تاریخ و رجال: حجاج و سلاطین (۱۳۸۳)، راه‌های حج در دوره صفویه (۱۳۸۵)، و کاروان‌های حج عثمانی به روایت سفرنامه‌های ایرانی دوره قاجار (۱۳۸۸) اشاره نمود. در این منابع اطلاعات ارزشمندی درباره حج‌گذاری مسلمانان به ویژه چگونگی انجام این فریضه در دولت عثمانی آمده است. از جمله منابع تاریخی مصور بسیار مهم درباره حج، می‌توان از «فتوح الحرمین» نوشته محیی‌الدین لاری نام برد. این کتاب منظوم، به منظور راهنمایی حجاج در دوره صفوی (قرن ۱۰ هـ) کتابت شده است. از این کتاب تا قرن دوازدهم هـ، چندین نسخه مختلف وجود دارد. جعفریان (۱۳۷۲) نیز در کتاب «توصیف آثار تاریخی مکه و مدینه و فلسفه مناسک حج در فتوح الحرمین»، پرداخته است. همین محقق (۱۳۹۲) در کتاب «نگار و نگاره- نقاشی‌هایی از آثار تاریخی حرمین شریفین»، تصاویری از نقاشی‌های اماکن مذهبی دو شهر مکه و مدینه را با استناد به کتاب «فتوح الحرمین» معرفی و تشریح می‌کند. کتاب در سه فصل کلی «فتوح الحرمین راهنمای مصور حج»، «نقاشی‌های مکه مکرمه» و «نقاشی‌های مدینه منوره» تدوین و در فصل سوم، نقاشی‌های با موضوع اماکن مقدس مدینه منوره از کتاب «فتوح الحرمین» جمع‌آوری و به همان شیوه فصل قبل تشریح و توصیف شده است. از جمله اماکنی که نقاشی‌های آن‌ها در کتاب معرفی می‌شوند، «مسجد النبی»، «مسجد قبا»، «قبرستان بقیع»، «مساجد اربعه و مسجد قبلتین»، «مسجد شمس و مسجد جمعه» و «احد و مزار حمزه» هستند. در همین راستا، «منظومه فی مناسک الحج» یک مجموعه نقاشی بی‌نظیر (با چهل برگ) از اماکن متبرکه مکه و مدینه، که به تقلید از فتوح الحرمین محیی‌الدین لاری که منظومه‌ای فارسی بود با نقاشی‌های زیبا، به ترکی ترجمه شده و نقاشی‌ها نیز متفاوت، اما به همان قیاس کشیده شده است. آن نقشه‌ها و تصاویری چند مربوط به اماکن مقدس و برخی از حوادث مهم تاریخ اسلام می‌باشد. کتاب «دلایل الخیرات» نیز اثری دعایی از محمد بن سلیمان جزولی (قرن ۹ هـ) است که متن آن یک صلواتیه بلند، حاوی جملات عربی مشتمل بر

درّه ای میان کوه‌های: ابوقبیس، اجیاد، هندی و عمر واقع شده، و در نقطه تقاطع خط طولی ۳۹ درجه و ۴۹ و ۳۰ ثانیه و خط عرضی ۲۱ درجه و ۲۵ دقیقه و ۰ ثانیه قرار گرفته است (قاضی عسگر، ۱۳۸۴). درباره وجه تسمیه کعبه^۴، دو علت ذکر شده است: ۱- چون کعبه دارای ارتفاع و بلندی از سطح زمین می‌باشد، هم‌چنان که کعبه در لغت نیز به معنای ارتفاع آمده است؛ ۲- زیرا خانه خدا به شکل مربع است و عرب این اسم را به هر خانه‌ای که چهارگوش باشد اطلاق می‌کند؛ ولیکن با کثرت استعمال برای خانه خدا علم گردید. البته واژه کعبه در قرآن در برخی موارد به تنهایی و در بخشی از آیات به همراه کلمه «البیت الحرام» آمده است (جناتی، ۱۳۷۱) به کعبه، خانه خدا، بیت‌الله الحرام، بیت‌العتیق و بیت‌الحرم نیز می‌گویند.

تاریخ بنای کعبه به درستی روشن نیست. احادیث و اقوال مورّخان در این باره، به دو دسته کلی تقسیم می‌شود: اعتقاد به این که حضرت ابراهیم (ع) کعبه را ساخته و پیش از ایشان، چنین بنایی وجود نداشته است. دسته دیگر معتقدند که، کعبه پیش از حضرت ابراهیم (ع) ساخته شده و ایشان، آن را تجدید بنا کرده است. بسیاری از معتقدان به این دیدگاه، بنیان‌گذار کعبه را حضرت آدم (ع) می‌دانند. برای جمع میان دو قول، می‌توان گفت که کعبه توسط حضرت آدم علیه‌السلام و در محلّ تعیین شده از جانب خداوند، ساخته شد؛ ولی با توفان نوح، از میان رفت. سپس با راهنمایی خداوند و به دست ابراهیم علیه‌السلام تجدید بنا گردید و مراسم شکوهمند و مناسک عبادی حج نیز به وی تعلیم شد. کعبه در طول تاریخ پس از بنای اولیه به دست آدم علیه‌السلام ده مرتبه بازسازی شده که عبارت‌اند از: ۱. شیث بن آدم ۲. ابراهیم و اسماعیل علیه‌السلام ۳. عمالقه ۴. جرهم ۵. قُصّی بن کلاب ۶. قریش ۷. عبدالله بن زبیر ۸. حجاج بن یوسف ۹. سلطان مراد عثمانی ۱۰. دوران معاصر

حُرُمَاتِ اللَّهِ فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ عِنْدَ رَبِّهِ» (سوره حج آیه ۳۰). حج با تمامی مناسک، ارکان و اعمال مربوط به خود، نمونه بارزی است از اطاعت مطلق و امتثال بدون چون و چرا از فرامین خداوند متعال. حقیقت حج تجمع باشکوه گروهی از صالحین امت اسلامی در زمان واحد و در مکان مشخصی است که آن مکان، یادآور بندگان مخلص و مقرب الهی اعم از انبیا، صدیقین، شهدا و صالحین است که آنان نیز به منظور تعظیم و تکریم شعائر الهی در این مکان حضور یافته و به امید دست یافتن به رحمت بیکرانه خداوندی و کسب رضایت الهی به دعا، زاری و تضرع پرداخته‌اند. حال بعید است که چنین اجتماعی با این کیفیت در مقابل پروردگار خویش اظهار عجز و انکساری نماید و مورد لطف مرحمت و مغفرت الهی قرار نگیرد. مناسک حج طواف کعبه معظمه، سعی بین صفا و مروه، وقوف عرفات، توقف در مزدلفه، رمی جمره، تراشیدن یا کوتاه نمودن موی سر، قربانی و شب‌گزاری در منی که همه این امور زمان معین، مکان معین، ترتیب معین و مقدار معینی دارند. یکی از ظرافت‌ها و لطایف مهم و قابل توجه در حج، این است که به طور خلاصه همه ارکان و عبادت‌های اسلام را در خود جای داده است، حج نمادهای بارزی از توحید، نماز، روزه، زکات، جهاد، ذکر و تسبیح و... را در بردارد.

کعبه (تاریخچه بنای کعبه و بازسازی آن)

توصیف کعبه و سهمی که در شعائر دینی مسلمانان دارد، بر همه روشن است. کعبه مهم‌ترین و مقدس‌ترین عبادت‌گاه اسلامی و «نخستین خانه‌ای که برای عبادت مردمان نهاده شد» که زیارت آن به شرط استطاعت و احراز شرایط، یک بار در تمامی عمر بر هر مسلمانی واجب گردیده است و هر مسلمانی به هنگام نماز واجب یا مستحب باید رو به سمت آن باشد. دین مقدّس اسلام «کعبه» را از سال دوم هجرت، قبله مسلمانان قرار داد (بقره/ ۱۴۴) طبعاً سمت قبله تابع طول و عرض جغرافیایی هر سرزمینی است (خرمشاهی، ۱۳۷۷: ۱۸۸۳). موقعیت جغرافیایی مسجدالحرام، در شهر مکه مکرمه، درون

رفتند و با نصب منجنیق، با آتش و سنگ به شهر حمله کردند. در این درگیری‌ها، پرده کعبه آتش گرفت و پس از آن کعبه ویران شد. در همین حال، خیر مرگ یزید به سپاهیان شام رسید و آنان بازگشتند. عبدالله بن زبیر، باقی مانده دیوار کعبه را از پایه و اساس برداشت و بار دیگر آن را بنا کرد. در سال ۷۳ هـ ق شهر مکه به دست حجاج بن یوسف ثقفی افتاد. حجاج با نوشتن نامه‌ای به عبدالملک مروان (خلیفه وقت) از وی خواست تا اجازه دهد کعبه را به شکل قبلی خود درآورد و افزوده ابن‌زبیر را کم کند. عبدالملک اجازه داد تا کعبه به همان صورت گذشته، که از پیش از بعثت ساخته شده بود، تنها دارای یک در باشد و آن مقدار از حجر اسماعیل که داخل کعبه شده بود، دوباره بر حجر افزوده شود. در سال ۸۰۴ هـ ق سلطان قایتبای داخل کعبه را تعمیر کرده و این مطلب را در کتیبه‌ای که در حرم بوده، نوشته‌است. تنها در زمان سلطان مراد چهارم، کعبه دقیقاً مانند آنچه که از زمان حجاج باقی مانده بود، بجز در قسمت حجرالأسود از اساس بازسازی گردید. این بازسازی نسبتاً کامل در سال ۱۰۴۰ هـ ق، صورت گرفت. دلیل بازسازی پایه‌ای کعبه آن بود که به سال ۱۰۳۹ هـ ق سیل عظیمی در مکه آمد که سبب خرابی بخش عمده دیواره‌های کعبه شد. در کتیبه‌ای که در حرم بوده، آمده‌است که سلطان محمد عثمانی در سال ۱۰۷۰ هـ ق تمامی سقف و آنچه را که داخل حرم بوده، تعمیر کرده‌است. (کردی، ۱۳۷۸؛ دملوچی، ۱۳۷۷؛ فرقانی، ۱۳۸۹).

ویژگی‌ها و فضایل ارکان، اماکن و اشیای پیرامون کعبه

ویژگی‌های خارجی

هر قسمتی از کعبه نامی دارد که در ادامه توضیح داده می‌شود:

- حجرالأسود: سنگی سیاه رنگ و توخالی است. برای حفاظت از آن قابی نقره‌ای دور آن کشیده‌اند. مقدس‌ترین چیز در مسجدالحرام، حجرالأسود است که در رکن شرقی کعبه نصب شده‌است، تا محل آغاز و پایان طواف خانه باشد (دملوچی، ۱۳۷۷: ۲۱) در فضایل آن ذکر شده که به مثابه

تصویر ۱: نمایی از مسجدالحرام و کعبه، سال ۱۸۸۹. (مأخذ: <http://www.loc.gov>)

آنچه قرآن مجید بدان تصریح کرده، آن است که کعبه به دست ابراهیم علیه‌السلام بازسازی شد. در عین حال، قرآن این دیدگاه را نفی نمی‌کند که زمانی دراز پیش از آن، این خانه وجود داشته و سپس تخریب شده‌است. در آیه ۲۸ سوره حج و آیات ۳۵ تا ۳۷ سوره ابراهیم نیز از پیوند کعبه با ابراهیم (ع) سخن به میان آمده‌است. ساختمان کعبه که به دست ابراهیم علیه‌السلام بنا شد، در آن زمان خانه کعبه سقفی نداشت و دیوارهای آن از سنگ بنا شده بود. قبیله‌ای که اسماعیل (ع) در میان آنان بود، جُزهم نام داشت. آنان به پیروی یکی از بزرگان خود با نام عمرو بن لُحَی، بتی به نام هُبَل را می‌پرستیدند. آن‌ها در عین حال، به خانه کعبه و خدای کعبه (رَبُّ الْبیت) نیز معتقد بودند. پس از آن، به تدریج قریش توانست مکه را از دست آن‌ها خارج سازد و خود بر آن مسلط شود. تاریخ احتمالی تسلط قریش بر مکه حدود دو قرن پیش از هجرت بوده است. در زمان قریش کعبه همواره مقدس بود و اعراب بر گرد آن طواف می‌کردند و به پرستش بت‌های خود می‌پرداختند. آنان بر این باور بودند که کعبه خانه خداست که به دست ابراهیم و اسماعیل ساخته شده و این در معتقدات دینی اعراب پیش از اسلام وجود داشت. در سال ۶۴ هـ ق، عبدالله بن زبیر شورش کرد و شهر مکه را به عنوان مرکز حکومت خود برگزید. سپاهیان شام که در پی براندازی حکومت زبیریان بودند، به سوی مکه آمدند. آن‌ها بر فراز کوه‌های اطراف مکه

که به سمت حجر کشیده شده است. میزاب لوله‌ای است برای هدایت آب‌های پشت‌بام به پایین. اولین ناودان چوبی، در دوران جوانی پیامبر(ص) بر بام کعبه نصب شد، سپس ناودان‌هایی از مس و نقره برای کعبه ساختند و ناودان فعلی که از نقره خالص و روکش طلا ساخته شده، توسط سلطان عبدالمجیدخان تعویض شد (فرقانی، ۱۳۸۹: ۶۹ و جعفریان، ۱۳۸۱: ۱۱۹).

امام صادق(ع) می‌فرماید: «زیر ناودان جایگاه جبرئیل است و جبرئیل از آنجا اجازه تشریف به محضر پیامبر(ص) را می‌یافت...» (کلینی، ۱۳۹۰: ۵۵۷) و در روایات آمده است: «دعای کسی زیر این ناودان رد نمی‌شود» (فرقانی، ۱۳۸۹: ۷۰).

• شاذروان: قسمتی است که گرداگرد پایین کعبه را در سه جهت شرقی، غربی و جنوبی آن فراگرفته است و جنس آن از سنگ مرمر است. ضلع شمالی شاذروان ندارد. شاذروان نشانگر همان مقداری است که قریشیان از اندازه اصلی بنا کاستند (دملوجی، ۱۳۷۷: ۱۹).

ویژگی‌های داخلی

عطر خوش‌بوی مشک و عود و عنبر که به مقدار زیاد و به طور مستمر برای نظافت درون کعبه مورد استفاده قرار می‌گیرد، درون کعبه پیچیده است.

• سه ستون به طول تقریباً ۹ متر، برای نگه داشتن سقف در وسط کعبه است.

• تنها یک سنگ مرمری به رنگ تیره آنجا وجود دارد که محل سجده پیامبر اسلام(ص) را مشخص می‌کند. در محل ملتزم نیز علامتی برای نشان دادن جایی که پیامبر اسلام(ص) شکم مبارک و گونه راستشان را بر دیوار نهاده، دستشان را بلند کردند و گریستند قرار داده شده است.

• سطح کعبه در قسمت وسط با مرمر سفید پوشیده شده است.

دست خداوند است، سنگی است از بهشت و اولین سنگ نهاده شده بر زمین است.

• **مُلْتَزَم**: قسمتی از دیوار کعبه را، که در یک سوی آن حجرالأسود و در سوی دیگرش باب کعبه قرار دارد، «ملتزم» می‌نامند. این محل را از آن سوی ملتزم می‌نامند که، مردم در آن قسمت ایستاده و به دیوار ملتزم شده، می‌چسبند و دعا می‌خوانند (جعفریان، ۱۳۸۱: ۱۱۴). این مکان؛ محل اجابت دعا، محل اقرار به گناهان و درخواست بخشش است.

• در کعبه: در کعبه در سمت مشرق واقع شده است. در این باره که اولین بار چه کسی برای کعبه در ساخت، نمی‌توان اظهار نظر دقیقی کرد، اما احتمالاً تبع سوم - یکی از پادشاهان یمن قبل از بعثت پیامبر اسلام (ص) - اولین شخصی بود که در و کلید برای کعبه ساخت. کعبه پیش از اسلام دو در داشت که یکی در همین محل فعلی و دیگری روبروی آن بود. در بازسازی کعبه، در سال پنجم پیش از بعثت، برای صرفه‌جویی یک در برای آن گذاشته شد. این زبیر در بازسازی خود دو در گذاشت و حجاج آن را به حالت اول یعنی بنای قریش برگرداند (همان: ۱۲۱).

• **مقام ابراهیم**: سنگی در فاصله چند متری کعبه که در یک محفظه قرار دارد. آیه روشن خدا و محل اقامه نماز(طواف) است. به نظر می‌رسد قرار دادن پرده بر مقام ابراهیم(ع) از ایداعات و پدیده‌های دولت عثمانی باشد؛ زیرا عادت خلفای عثمانی بر این بود که همواره مقام ابراهیم(ع)، را به وسیله پرده‌ای سیاه بپوشانند (کردی مکی، ۱۳۷۸: ۱۲۶).

• **حجر اسماعیل**: محلی بدون سقف در شمال کعبه است. دیواری کوتاه و نیم‌دایره‌ای دارد که اسماعیل(ع) آن را به سان کلبه‌ای در کنار کعبه ساخت تا پناهگاه گوسفندان او باشد (دملوجی، ۱۳۷۷: ۸). در ذکر فضایل آن آمده است: حجر اسماعیل مدفن شماری از انبیای الهی، برترین نقطه روی زمین و با فضیلت‌ترین مکان برای نماز، مقدس‌ترین مکان در مسجدالحرام، محل پذیرش توبه آدم علیه‌السلام.

• **میزاب**: قسمتی است بر پشت بام کعبه در قسمت شمال

دولت‌های مسلمان بود که طی حدود ۶ قرن (۱۳۵۷-۶۸۷هـ.ق/ ۱۹۳۸-۱۲۸۸م.) برای ایجاد اتحاد داخلی و اتحاد کشورهای مسلمان ایفای نقش کرد و وسعت جغرافیایی و گسترش فتوحات و نیروی نظامی و آثار تاریخی پایدار آن چنان عظمتی بخشید که دوست و دشمن را به اعتراف واداشت. پیشرفت و فتوحات این دولت از سال ۷۲۷هـ.ق/۱۳۲۶م. توسط اورخان بن عثمان آغاز گردید و تا حکومت سلطان سلیمان قانونی (۹۷۴-۹۲۶هـ.ق/۱۵۶۶-۱۵۲۰م.) ادامه داشت و از این به بعد دولت عثمانی رو به افول رفت که از زمان سلطان سلیم دوم (۹۷۴هـ.ق/۱۵۶۶م.) آغاز گشت و پس از گذشت حدود چهار قرن، طومار آن پیچیده شد (پاکپور، بی تا). در دوران سلطنت عثمانیان، هنر اسلامی خاوری با سنت‌های اروپای مسیحی رویاروی شد. بناهای مذهبی عثمانی در اوایل با بناهای سلجوقیان همانندی داشت. پس از آنکه در قسطنطنیه: «سانتاسوفیا» تبدیل به «مسجد ایاصوفیه» شد، الگویی بر پایه اصول بیزانسی برای معماران عثمانی حاصل آمد. این معماری، با گنبد‌های نیم‌خیز و مناره‌های بلند نوک تیز مشخص می‌شود و کاشی کاری آن به شیوه اسلامی است. نقاشی عثمانی سخت تحت تأثیر نگارگری ایرانی عصر صفوی قرار گرفت، ولی عمدتاً به رویدادهای تاریخی و واقعی پرداخت. هنرمندانی که از تبریز به دربار عثمانی برده شدند، وظیفه طراحی برای کاشی کاری بناها را نیز بر عهده داشتند (پاکباز، ۱۳۸۵: ۷۳۲). از اواسط قرن پانزدهم تا اواخر قرن شانزدهم، در قلمرو عثمانی در رشته هنرهای زیبا، هنرمندان قطاع، نقاش، مصور، طراح و رسام بسیاری پرورش یافتند. عثمانی‌ها از نقاشی‌ها و نقش و نگارهایی که از ادوار قدیم از زمان سلجوقی‌ها در قونیه به جای مانده بود و آن‌جا را به تصرف خود درآوردند، بهره گرفتند. به طور کلی قاطعانه می‌توان تخمین زد که نقاشی و هنر نگارگری در نیمه اول قرن پانزدهم میلادی، بین عثمانی‌ها متداول و مرسوم شد. تصویرگری و نقش و نگارپردازی که در تبریز و آسیای میانه سخت رایج بود، از اوایل قرن پانزدهم به بعد وارد ترکیه شد و باقبال بسیاری روبرو گشت (حقی و چارلی‌شی،

تصویر ۲: طرح خطی فضای کعبه
(مأخذ: <http://www.saelin18.com>).

ارکان کعبه

چهار زاویه کعبه به چهار «رکن» معروف است. هرگاه واژه رکن بدون پسوند به کار رود، مقصود از آن رکنی است که حجرالأسود در آن است. مسیر طواف، از رکن «حجرالأسود» آغاز می‌شود، سپس به رکن «عراقی»^۷ می‌رسد، پس از آن به رکن «شامی»^۸ و سپس به رکن «یمانی»^۹ و آنگاه به حجرالأسود می‌رسد. از میان این چهار رکن، فضیلت رکن یمانی و رکن أسود از دو رکن دیگر بیشتر است (جعفریان، ۱۳۸۱: ۱۰۷ و ۱۰۸).

مروری بر تاریخ و هنر دولت عثمانی

مغولان پس از تسخیر آسیای مرکزی و ایران، بغداد را در سال ۱۲۵۸ میلادی تصرف کردند و مستعصم آخرین خلیفه عباسی و خانواده‌اش را به هلاکت رساندند و به فرمانروایی پانصد ساله سیاسی و مذهبی عباسیان خاتمه دادند. در این زمان ترکان عثمانی در نواحی غرب آناتولی به یک قدرت منطقه‌ای و متحد سلاجقه تبدیل شدند و بعداً جانشین سلجوقیان گشتند. ایشان نام خود را از عثمان اول پسر ارطغرل که رهبر ایل ایشان بود گرفته بودند. دولت عثمانی یکی از پایدارترین

عمده آن، طولانی بودن زمان این سفر بود که می‌توانست به لحاظ سیاسی، عواقبی برای این دولت‌ها، که دشمنان فراوانی در درون و بیرون داشتند، در پی داشته‌باشد. سلاطین عثمانی توجهی ویژه به حجاز داشتند و این سرزمین مقدس برای آنان بسیار مهم بود؛ به طوری که در طول سال‌ها، نه تنها هیچ نوع مالیاتی از آنان دریافت نکردند بلکه هر سال مبالغ فراوانی از کمک‌های نقدی و جنسی برای آن ارسال می‌کردند. یکی از رسوم قدیمی در دولت عثمانی، در ارتباط با حرمین شریفین، ارسال «صرّه همایون» یا هدایای سلاطین عثمانی و رجال دربار و اعیان برای اهالی حرمین شریفین است. این کمک‌ها که از زمان پیش از عثمانی‌ها هم معمول بوده، در این دوره، صورت منظم به خود گرفت. سال‌ها کمک دولت عثمانی به اهالی حرمین، در پایان با بی‌مهری شدید اعراب روبه‌رو شد و دولت جدید وهابی با همکاری انگلیسی‌ها، بر ضد عثمانی‌ها جنگیدند و جزیره العرب را از سلطه عثمانی‌ها بیرون آوردند (همان).

آثار مرتبط با اهمیت حج‌گزاری در دولت عثمانی

از جمله نسخ مصور دربار عثمانی که به حج‌گزاری و اهمیت این فریضه دینی به شمار می‌رود، کتاب «فتوح الحرمین» است. این اثر منظومه‌ای عرفانی به زبان فارسی است که توسط محیی لاری (شاعر و عارف قرن دهم هـ.ق) به تأسی از عبدالرحمن جامی سروده شده و اثری کامل و شامل در بیان ابعاد فقهی، عرفانی، تاریخی و جغرافیایی حج به شمار می‌رود (جعفریان، ۱۳۹۲: ۲۴) که در سال ۹۱۲ هـ.ق/ ۱۵۰۶ م. به «سلطان گجرات مظفرین محمود» اهدا گردید و ظاهراً او نیز آن را به شاه اسماعیل صفوی تقدیم کرد. نخستین نسخه از این اثر، در حدود سال ۹۴۷ هـ.ق/ ۱۵۴۰ م. در دربار سلیمان در استانبول مصور شد (بلر و بلوم، ۱۳۸۵: ۲۷۹). فتوح الحرمین، مشتمل بر تصاویری از اماکن مهم زیارتی مانند؛ مسجدالنبی در مدینه و مسجدالحرام در مکه است و به عنوان یک راهنمای زیارتی برای حجاج به شمار می‌آمده که بارها نیز مورد استنساخ

۱۳۶۸: ۶۵۴-۶۵۳). پادشاهان عثمانی از جمله سلطان محمد؛ به دلیل علاقه خود به هنر، به جز مصوران و نگارگرانی که از شرق به قلمرو عثمانی آوردند، هنرمندانی از ونیز را به کشور خود منتقل کرد که «ماتوباستی»، «کنستانیچو» و «جانیتل بلینی» از آن جمله اند (بلر و بلوم، ۱۳۸۵: ۲۶۵). وی مشوق پیشرفت بیشتر مقولات سنتی هنر اسلامی، از جمله هنر کتاب آرایی، فرش و سفال بود (همان، ۲۶۸-۲۶۶). در دوره حکومت طولانی و شکوفای سلیمان (۹۷۴-۹۲۷ هـ.ق/ ۱۵۶۶-۱۵۲۰ م.) فرهنگ تجسمی شاخصی پدید آمد. در برخی مراکز استانی مانند اوشاک، بورسا و ازنیق کارخانه‌های تجاری فرش، منسوجات ابریشمی و سفالینه با کیفیتی متفاوت برای گروه‌های مختلف حامیان تولید می‌شد (همان، ۲۷۱). افول قدرت سیاسی و اقتصادی عثمانیان هم‌چنان که در معماری به افول کیفیت هنرهای مستظرفه نیز انجامید.

حج‌گزاری در دولت عثمانی

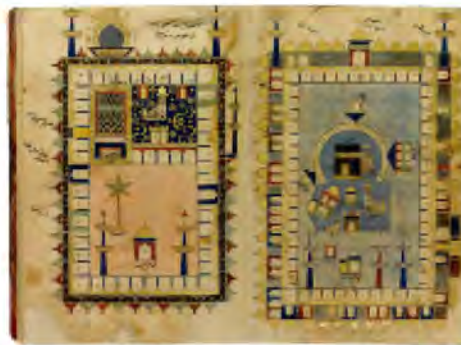
عثمانی‌ها در انتشار اسلام کوشیدند و دیگران را به ورود در آن تشویق می‌کردند؛ به طوری که فعالیت‌های ایشان موجب نشر اسلام در اروپا شد و تأثیر زیادی در جوامعی که در میانشان زندگی می‌کردند، از خود بر جای گذاشت (احمدی‌اچی، ۱۳۷۹: ۲۱۱). حج‌گزاری در فرهنگ عثمانی، امری بسیار تأثیرگذار و مهم بوده است. این اهمیت، نه تنها به لحاظ دینی، بلکه به لحاظ سیاسی، اجتماعی و نظامی قابل بحث و تعمق و تحقیق است. تسلط بر حرمین شریفین، در آخرین سال‌های دولت ممالیک (سقوط در ۹۲۳ هـ.ق)، یکی از مسائل مهم اختلافی میان عثمانی‌ها و ممالیک بود؛ که یکی از دلایل هجوم سلطان سلیم به قلمرو عثمانی را همین تسلط بر حرمین به شمار می‌رود؛ چراکه تصرف این دو منطقه، به معنای تسلط معنوی بر جهان اسلام بود (جعفریان، ۱۳۸۳). با تمام اهمیتی که حج در این روزگار برای دولت عثمانی داشت، حتی یک نفر از سلاطین عثمانی، فریضه حج را انجام ندادند. این امر درباره سلاطین قاجاری ایران نیز صدق می‌کند. دلیل

طبیعی هستند تا برای عموم مردم قابل استفاده باشد، در عین حال که نکات یا ابعاد تاریخی خاصی را نشان می‌دهد(همان، ۲۶-۲۷). در ذیل، تصاویری از برگه‌های حاوی نگاره از کتاب «فتوح الحرمین» ارائه شده تا مشابهت آن‌ها با کاشی‌های تصویری دوره مذکور بهتر و بیشتر آشکار گردد.

قرار رفته است. هم‌چنین مصور ساختن توصیفات و ارسال آن‌ها، برای علاقمندان و مسلمانانی که توانایی تشرّف به حج را نداشتند، بهترین هدیه به شمار می‌آمد (جعفریان، ۱۳۹۲: ۲۵). این تصاویر مذهبی، بسیاری اوقات نه تنها در نسخه‌های خطی بلکه در کاشی‌های قرون ۱۰-۱۳ هـ ق/ ۱۶-۱۹ م، نیز به خوبی تقلید می‌شده‌است. این نگاره‌ها غالباً بسیار ساده و

نگاره ۳: مرقومه نسخه ای از فتوح الحرمین
قرن ۱۷م.
(منبع: جعفریان، ۱۳۹۲: ۲۶)

نگاره ۴: برگی از فتوح الحرمین
هرات، ایران، قرن ۱۶م.
(منبع: <http://www.ardubooks.com>)

نگاره ۱: مرقومه نسخه ای از فتوح الحرمین
قرن ۱۷م.
(منبع: جعفریان، ۱۳۹۲: ۲۸)

نگاره ۶: برگی از فتوح الحرمین
هند، قرن ۱۷م.
(منبع: <http://www.metmuseum.org>)

نگاره ۵: برگی از فتوح الحرمین
شمالی، قرن ۱۶م.
(منبع: <http://islamic-arts.org>)

نگاره ۵: برگی از فتوح الحرمین
هند، قرن ۱۶م.
(منبع: <http://www.metmuseum.org>)

کاری زیبایی برخوردار نمی‌کنیم. کاشی‌کاری‌های مسجد «یعقوب بیگ»، واقع در کوتاهیه و کاشی‌کاری‌های موجود در بیرگی مربوط به دوره آندینیان که مربوط به سال‌های فوق‌الذکر است، بسیار ساده و بی‌محتواست (حقی و چارشی لی، ۱۳۶۸: ۶۶). «یشیل جامع/مسجد سبز» بورسا (۱۱) (سال ۷۸۰هـ ق/۱۳۷۸م)، از نخستین بناهای مزین به کاشیکاری است که در قلمرو حاکمیت عثمانی‌ها ساخته شده است. گرچه در قرن پانزدهم میلادی، در بورسا نیز یک کارگاه کاشی‌سازی بود، ولی از قرائن، کار تولیدات آن ادامه نیافت و منحصراً در

کاشی‌های تصویری بناهای عثمانی با نگاره‌هایی از کعبه و مسجد الحرام

تزیینات کاشی‌کاری^{۱۰} که زینت بخش مساجد، آرامگاه‌ها، مدارس و دیگر بناها بود و از زمان سلجوقیان آناتولی به بعد، به شکل تکامل یافته‌ای ادامه داشت، در دوره عثمانی‌ها رواج و رونق بیشتری پیدا کرد. به موجب بعضی منابع و مستندات، حدود اواسط قرن چهاردهم میلادی، کاشی‌کاری که رونق سابق را از دست داده بود، قریب به یک قرن دوره فترتی را گذرانید. زیرا بین سال‌های ۱۳۳۰ تا ۱۴۰۰م، در آناتولی به اثر کاشی

ویژگی‌های کاشی‌های تصویری عثمانی با موضوع حج

در کاشی‌های تصویری عثمانی با موضوع حج و مناسک مذهبی مسلمانان، تصویر کعبه با دیگر بناها، اشیاء، نقوش و نوشتارهایی همراه شده است و همان‌گونه که ذیل آمده، اسامی، آیات و... مختلفی در هر یک از نمونه‌ها وجود دارد که معمولاً تصاویری نیز برای هر یک ترسیم شده است. لذا این اسامی از حالت یک نوشتار خارج شده (برای اسامی، مابه‌ازاء تصویری وجود دارد) و به صورت یک راهنما و نقشه تصویری در آمده است تا راهنمای مناسبی برای حجاج و مخاطبان اثر باشد. البته قابل ذکر است که به ندرت در برخی نمونه‌ها (تصویر ۲)، تنها به رسم تصاویر بسنده شده و مکان‌های ترسیم شده، نامگذاری نشده است.

کاشی‌ها در دو فرم کلی مربع و مستطیل موجود است که درون فضاهای مربع شکل؛ معمولاً تصاویر کعبه و فضاهای پیرامونی آن به صورت ساده‌تر، گاه توأم با آیات یا شهادتین (تصاویر ۱، ۲، ۵، ۶، ۷، ۸) و فاقد نقوش گیاهی یا هندسی پُرکار در متن یا حاشیه کاشی‌کاری‌ها است. در فرم‌های کاشی که به شکل مستطیل است، علاوه بر به تصویر کشیده شدن خانه خدا و دیگر فضاها و اشیاء پیرامون آن، آیات قرآنی در کادرهایی تعبیه شده و سرلوحه‌ها و لچکی‌های منقوش به نقوش گیاهی (اسلیمی) نیز مشاهده می‌شود که معمولاً در گرداگرد بخش مرکزی (تصویر کعبه و...) قرار گرفته‌اند. هم‌چنین وجود یک یا چند حاشیه تزئینی در لبه‌های کادر نیز، بر زیبایی و تنوع بصری نمونه‌ها افزوده است (تصاویر ۱۹، ۱۴، ۱۳، ۴، ۳). قابل ذکر است که به جز چند نمونه کاشی که در آن‌ها تصاویر خانه خدا به شیوه‌ای واقع‌گرایانه و به صورت سه بُعدی (در حالت پرسپکتیو) ترسیم شده (تصاویر ۱۶، ۱۵، ۱۲)، در سایر موارد بررسی شده، تصاویر مذکور به صورت دو بُعدی و به شیوه‌ای مشابه ترسیم شده است.

همان قرن فعالیت داشت، اما هنر کاشی‌سازی عثمانی در قرن شانزدهم میلادی به اوج خود می‌رسد و کارخانه کاشی‌سازی از نیک، زیباترین کاشی‌ها را در آن زمان تولید می‌کرد. «چینی‌لی کوشک/ کلاه فرنگی کاشیکاری شده» توپقاپی سرای استانبول (بلر و بلوم، ۱۳۸۵: ۲۴۶)، کاشی‌کاری دایره حرم توپقاپی و آرامگاه شاهزاده محمد، مسجد و آرامگاه سلیمانیه، کاشی‌کاری مسجد رستم پاشا در تخته قلعه (همان: ۲۵۸) و مسجد تکه‌چی در خارج قصر توپقاپی و کاشی‌کاری‌های داخل و خارج آرامگاه موجود در ایوب و همچنین کاشی‌کاری‌های مسجد سلیمیه که در ادرنه ساخته شد، جزو زیباترین آثار کاشی‌کاری ترکان عثمانی است. علاوه بر نقشمایه‌های گیاهی و جانوری، که بخش عمده‌ای از هنر کاشی‌کاری عثمانی را به خود اختصاص داده است، کاشی‌های تصویری از ابنیه مذهبی نیز از دیگر انواع کاشی‌کاری‌های دوره مذکور به شمار می‌رود. در بسیاری از مساجد تاریخی حوزه امپراتوری عثمانی، نگاره‌هایی از کعبه و مسجدالحرام بر روی الواح کاشی وجود داشته است که امروزه شمار قابل توجهی از آن‌ها به موزه‌ها و گالری‌های هنری در کشورهای مختلف اروپایی و غربی منتقل شده است. با این حال در برخی مساجد استانبول و برخی از دیگر شهرهای ترکیه، هنوز می‌توان نگاره‌هایی را یافت که در جای خود حفظ شده و از سرقت و مهاجرت در امان مانده است. از جمله مساجدی که تا به امروز می‌توان نگاره‌های هنری کعبه و مسجدالحرام را در آنها رؤیت کرد، می‌توان به مساجد ایاصوفیا، حکیم اوغلو علی پاشا، ملا جزری، بنی‌والده (بنی‌جامع) و مسجد کاخ توپقاپی در استانبول و نیز مسجد جامع شهر و مسجد رستم پاشا در استانبول اشاره نمود (گودوین، ۱۳۸۸: ۳۱۸). در ادامه پس از معرفی کلی ویژگی‌های این کاشی‌های تصویری، نمونه‌هایی از این کاشی‌ها در جداولی ارائه شده و مشخصات هر کدام از نمونه‌ها از حیث تنوع نوشتار و تصاویر به کاربرده شده در آن‌ها، مورد مطالعه قرار گرفته است.

آیات قرآن و صلوات

• إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ (۹۶) فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَّقَامُ إِبْرَاهِيمَ وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ (۹۷) (بقره/ ۹۶ و ۹۷).

• إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا (۵۶) (الأحزاب/ ۵۶).

• أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَ أَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ

• کعبه بنیاد خلیل آزر است

دل نظر گاه خلیل اکبر است (مولوی)

اسامی

• اسامی ویژگی‌های خارجی کعبه

* باب‌ها: باب کعبه، باب عباس، باب السلام، باب وداع، باب بازار، باب صفا، باب مروه، باب ابراهیم، باب عمر، باب النبی، باب علی، باب صوفیه، باب فاطمه، باب المصطفی، باب علی، باب عثمان، باب ابوبکر، باب خدیجه.

* مقام‌ها: مقام ابراهیم، مقام حنویه، مقام حنبلی، مقام مالک،

مقام شافعی

* منابر: منبر النبی، منبر خطیب

* مدارس: مدرسه سلیمانیه، مدرسه داوودیه، ...

* قبه‌ها: قبه عباس، قبه فراشان

• سایر اسامی: هود، حجرالأسود، زمزم، حطیم، میزان الشمس،

مولود، ...

اشعار (ترکی و فارسی)

• هرکیمه کعبه نصیب اولسه خدا رحمت ائدر

هرکس سودوکنی ختانه سنه دعوت ائدر

(هرکسی که زیارت خانه خدا نصیبش شود، خداوند او را

رحمت می‌کند هرکسی که آرزویش را داشته باشد، خانه او را

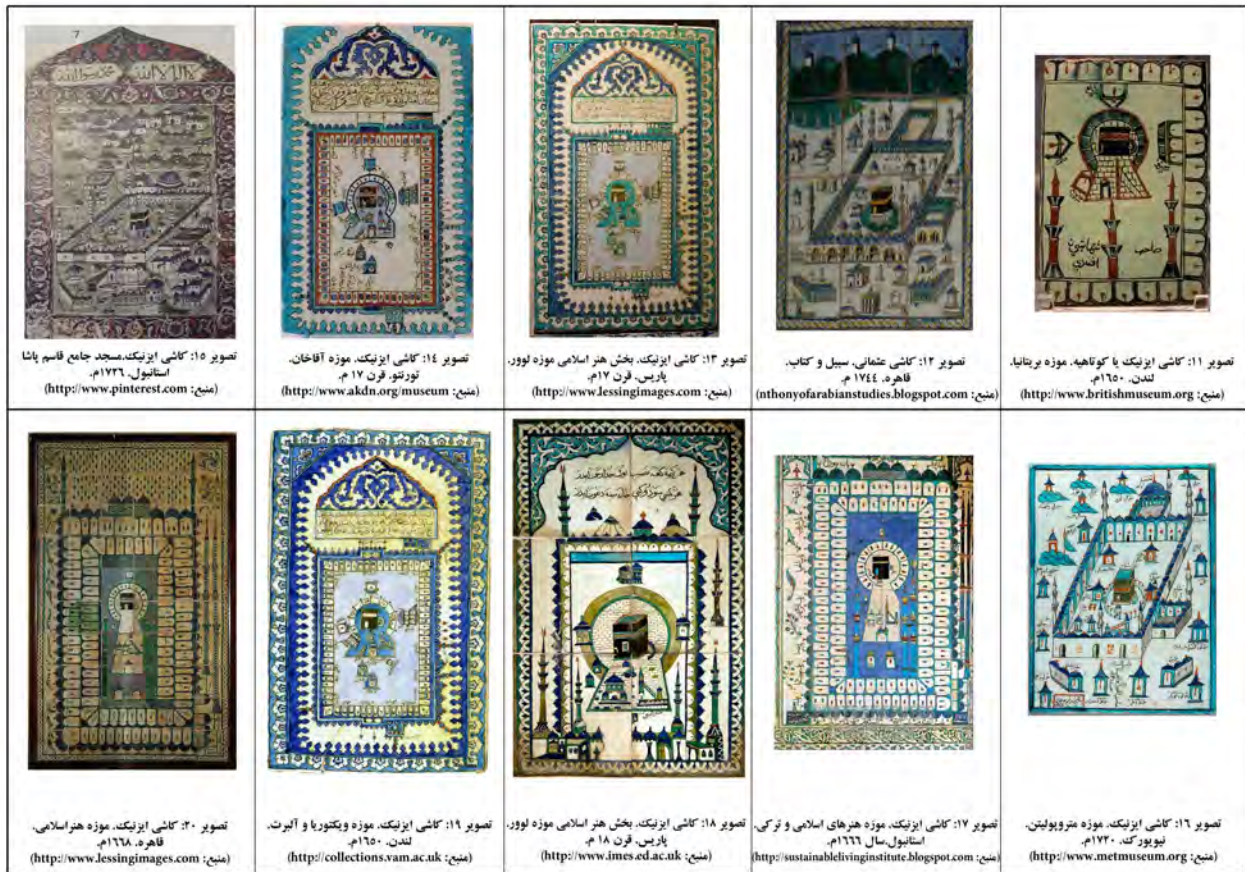
دعوت می‌کند).

• دل به دست آور که حج اکبر است

از هزاران کعبه یک دل بهتر است (جامی)

				
تصویر ۱۵: کاشی ایزنیک، david collection، ۵۱۶۰۰ م. (منبع: http://www.davidmus.dk)	تصویر ۱۶: کاشی ایزنیک، موزه هنر والترز، بالتیمور، نیمه قرن ۱۷ م. (منبع: http://islamic-arts.org)	تصویر ۱۷: کاشی ایزنیک، موزه هنرهای اسلامی و ترکی، استانبول، ۱۵۷۹ م. (منبع: http://www.discoverislamicart.org)	تصویر ۱۸: کاشی ایزنیک، موزه هنرهای اسلامی، برلین، ۱۶۶۲ م. (منبع: http://www.pinterest.com)	تصویر ۱۹: کاشی ایزنیک، مسجد رسم باشا، استانبول، ۱۵۶۱ م. (منبع: نگارندگان)
				
تصویر ۲۰: کاشی ایزنیک، موزه بناکی، آتن، قرن ۱۷ م. (منبع: http://www.britishmuseum.org)	تصویر ۲۱: کاشی ایزنیک، مسجد اصفهیا، استانبول، ۱۶۲۴ م. (منبع: نگارندگان)	تصویر ۲۲: کاشی ایزنیک، موزه هنر اسلامی، قاهره، قرن ۱۷-۱۶ م. (منبع: http://www.bridgemanimages.com)	تصویر ۲۳: کاشی ایزنیک، موزه هنرهای اسلامی، مازری، قرن ۱۷ م. (منبع: http://tribune.com.pk)	تصویر ۲۴: کاشی ایزنیک، ترکیه، ۱۳۷۷ م. (منبع: http://www.sothebys.com)

جدول ۱: تصاویر کعبه و مسجدالحرام در کاشی‌کاری‌های دوره عثمانی (قرون ۱۰ و ۱۱ هـ.ق/ ۱۶ و ۱۷ م.).

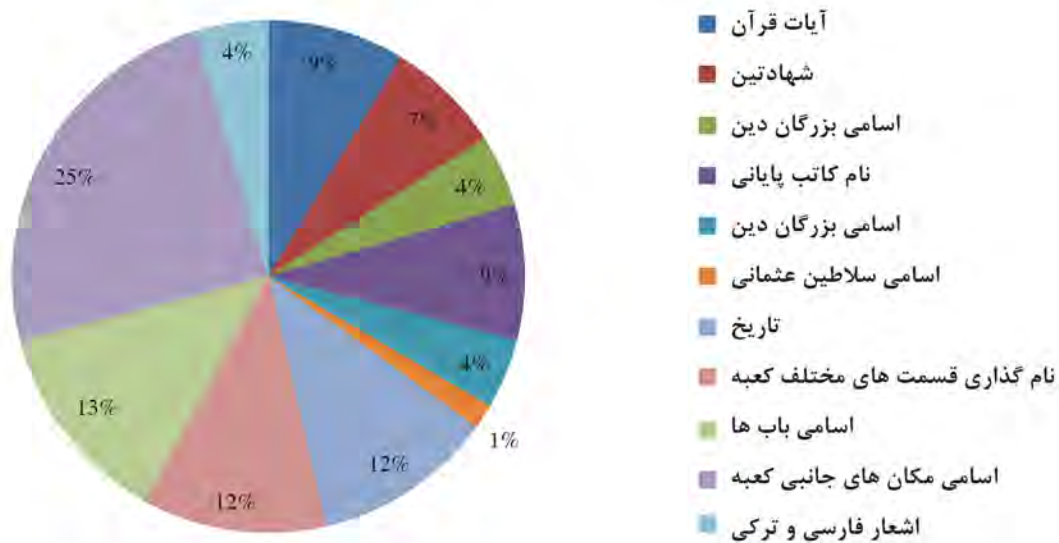

جدول ۲: تصاویر کعبه و مسجدالحرام در کاشی کاری‌های دوره عثمانی (قرن ۱۰ و ۱۱ هـ. ق/ ۱۶ و ۱۷ م.)

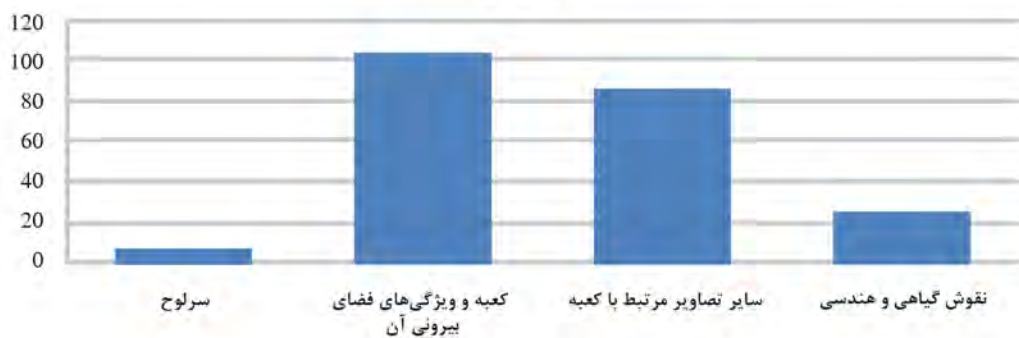
شماره تصویر	تنوع نوشتار در کاشیکاری‌ها										تنوع تصاویر در کاشیکاری‌ها										
	آیات قرآن	شهادتین	اسلامی بزرگان دین	اسلامی نام کتاب یا باقی	اسلامی سادین عثمانی	تاریخ	معماری سبزی چمن کعبه	اسلامی باب‌ها	اسلامی مکان‌های خاص	اشعار فارسی	اشعار ترکی	زمینه									
												کعبه و بزگی‌های فضای بیرون آن					سایر تصاویر				
کعبه	مکان	اسلامی	تاریخ	معماری	اسلامی	اسلامی	اسلامی	اسلامی	اسلامی	اسلامی	اسلامی	اسلامی	اسلامی	اسلامی	اسلامی	اسلامی	اسلامی	اسلامی	اسلامی	اسلامی	
۱	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۲																					
۳	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۴	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۵																					
۶																					
۷																					
۸	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۹	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۱۰	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۱۱																					
۱۲	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۱۳	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۱۴	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۱۵																					
۱۶	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۱۷																					
۱۸																					
۱۹	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۲۰	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*

جدول ۳: ویژگی‌های تصویری کعبه و مسجدالحرام در کاشی کاری‌های دوره عثمانی (قرن ۱۰ و ۱۱ هـ. ق/ ۱۶ و ۱۷ م.) (منبع: نگارندگان).

نمودار ۱: نمودار کمی محتوی نوشتارها در کاشیکاری های تصویری عثمانی با موضوع حج

نمودار ۲: نمودار کمی کاربرد عناصر بصری در متن و حاشیه کاشیکاری های تصویری عثمانی با موضوع حج

جز ۱۲، ۱۵ و ۱۶)، فضاهای بیرونی این مکان مقدس (مانند حجرالاسود و ...) و سایر بناها و اشیاء مرتبط با کعبه (از جمله مناره ها، منابر و ...) هم به تصویر کشیده شده است. در اغلب نمونه های مطالعاتی در کنار این تصاویر مذهبی، از نقوش گیاهی و هندسی نیز در سرلوحه ها، لچکی های زمینه و حاشیه کاشی کاری ها استفاده شده است که علاوه بر زیبایی بصری، مشخصه هایی از کتاب آرایبی نسخ عرفانی و مذهبی (از قبیل فتوح الحرمین) را نیز دربردارد.

نتایج آماری که از بررسی محتوی، نوشتار و تصاویر ۲۰ نمونه کاشی تصویری عثمانی قرون ۱۶ و ۱۷ هـ.ق، با نقش اصلی کعبه به دست آمده، نشان می دهد که در بخش نوشتاری، درج نام مکان های جانبی بیت الله الحرام، باب ها (دروازه ها) و قسمت های مختلف کعبه در الویت قرار دارد. در بخش تصویری نیز علاوه بر به تصویر کشیده شدن خانه خدا، که در کلیه نمونه ها تقریباً به شیوه ای مشابه (به صورت دو بعدی و فاقد پرسپکتیو) تکرار شده است (تصاویر ۱ تا ۲۰ به

نتیجه‌گیری

با مطالعه منابع تاریخی و تصویری برجای مانده در می‌یابیم که کتاب «فتوح الحرمین»، به عنوان یک منبع بسیار مهم عرفانی در کاشی‌های تصویری با مضامین مذهبی در دوره عثمانی بوده است. با مشاهده صفحاتی از این کتاب و مقایسه آن با تصاویر کعبه و مسجدالحرام که بر روی کاشی‌هایی قرون ۱۲-۱۰ هـ. ق/ ۱۸-۱۶ م. به تصویر درآمده است در می‌یابیم که، اغلب این کاشی‌کاری‌ها به شیوه‌ای مشابه با تصاویر این کتاب آراسته شده است. پرکاربردترین و رایج‌ترین شیوه به تصویر کشیده شدن کعبه در کاشی‌کاری‌های عثمانی که در مساجد ایاصوفیا، رستم پاشا و ... مشاهده می‌شود و یا از مکان اولیه خود به موزه‌ها انتقال داده شده است، ترسیم با جزئیات و به شیوه‌ای واقع‌گرایانه است که نشان از وفاداری هنرمندان به تصاویر فتوح الحرمین به عنوان یک الگو و سند تاریخی مصور در قرن دهم هـ. ق است. البته به جز کعبه که خود به دوشیوه دویعدی و در حالت پرسپکتیو رسم شده، فضای اطراف این بنای مقدس نیز به تصویر درآمده است. در متن و زمینه این کاشی‌ها، اشعار عرفانی (مولوی) در باب تشبیه دل به کعبه، آیات قرآنی مربوط به حج، اجرای تصاویر کعبه با جزئیات و نوشتن نام‌های مختلف و متعددی از جمله: ارکان کعبه (رکن یمانی، رکن شامی و...)، ورودی‌ها و دروازه‌های اصلی مسجدالحرام، مناره‌ها، مدارس، منبر و... وجود دارد که غالباً به منظور تزئینی جلوه دادن فضای زمینه، از نقوش گیاهی (اسلیمی) در سرلوحه‌ها (مشابه با سرلوحه‌های فتوح الحرمین) و گوشه لچک‌ها و از نقوش هندسی در حاشیه‌ها نیز بهره برده شده که از جمله ویژگی‌های شاخص این کاشی‌کاری‌ها به شمار می‌رود.

پی‌نوشت‌ها

۱. «حج» در لغت، به معنای قصد و در اصطلاح فقها، انجام اعمال و مناسک مخصوص در زمان خاص (ماه ذی الحجه) و در مکان معین (مکه و اطراف آن) به قصد تقرب به خدا است (http://wiki.ahlolbait.com).

۲. آیات مربوط به حج و ارکان و احکام آن بسیارند و در سوره‌های قرآن پراکنده‌اند؛ اما آیه معروف به «آیه حج» که بسیاری از مفسران و دانش‌پژوهان از آن با همین تعبیر یاد کرده‌اند، آیه ۹۷ آل عمران/۳ است. افزون بر این، برخی از مفسران و فقها، از آیه ۱۹۶ بقره/۲ و آیه ۲۷ حج/۲۲ به آیه حج تعبیر کرده‌اند (http://azsharghi.haj.ir).

۳. «تحفةالعراقین» خاقانی سفرنامه منظوم است که شاعر توانای شروان مشاهدت خود را در سفر حج، که با اجازه شروانشاه انجام داده، سروده است که حدود سی صفحه کتاب و قریب چهار صد بیت در مورد تعریف و توصیف مکه و کعبه و اماکن و متعلقات آنها است (برای اطلاع بیشتر رک: خاقانی، ۱۱۵-۱۴۸).

۴. در علت نام‌گذاری «کعبه»: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَأَنْتُمْ حُرْمٌ وَمَنْ قَتَلَهُ مِنْكُمْ مُتَعَمَّداً فَجَزَاءٌ مِّثْلُ مَا قَتَلَ مِنَ النَّعَمِ يَحْكُمُ بِهِ ذَوَا عَدْلٍ مِّنْكُمْ هَدْيًا بَلِغَ الْكَعْبَةِ (آیه ۹۵: سوره مائده)، جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَامًا لِلنَّاسِ وَالشَّهْرَ الْحَرَامَ وَالْهَدْيَ وَالْقَلَائِدَ ذَلِكَ لَتَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَأَنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (آیه ۹۷: سوره مائده). هم‌چنین دلیل نام‌گذاری کعبه به «بیت‌الحرام» این است که خداوند ورود مشرکان را به این مکان مقدس، حرام و ممنوع فرموده است.

۵. این همان سنگی است که ابراهیم خلیل علیه‌السلام بر آن ایستاد و دیوار کعبه را بالا برد و در آن، اثر قدم انسان آشکارا دیده می‌شود و این خود معجزه و آیت الهی است که در یک جسم سخت و محکم پا فرو رود و اثر آن قرن‌های متمادی باقی بماند. در زمان وقوع این معجزه الهی و ایستادن ابراهیم علیه‌السلام بر این سنگ، اختلاف نظریه وجود دارد؛ بعضی آن را هنگام بنای کعبه و بالا بردن پایه‌های آن می‌دانند و معتقدند که حضرت ابراهیم علیه‌السلام بر آن می‌ایستاد تا بتواند قسمت بالایی دیوار کعبه را بسازد. گروه دیگر می‌گویند: ابراهیم علیه‌السلام هنگام اعلان حج، جهت امثال امر وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ... بر روی این سنگ ایستاد و اثر پایش بر آن افتاد.

۶. رکن شرقی (رکن اسود): این رکن در کنار در کعبه و تقریباً روبروی چاه زمزم است. از این جهت که تقریباً در سمت مشرق واقع است، رکن شرقی نامیده شده است. حجرالاسود در این رکن است و از این روی نام دیگر این رکن، رکن اسود است (طواف دور کعبه از این رکن آغاز می‌شود).

۷. رکن شمالی (عراقی): این رکن بر اساس جهت حرکت در طواف پس از رکن شرقی واقع است. از این جهت که تقریباً در جهت شمال است، نام آن رکن شمالی است و از این جهت که به سمت عراق است رکن عراقی نیز نامیده شده است. این رکن در شرق حجر اسماعیل است.

۸. رکن غربی (شامی): رکنی است که بر اساس جهت طواف، پس از رکن شمالی واقع است. از این جهت که تقریباً در جهت مغرب است رکن غربی و چون در سمت شام است رکن شامی نامیده شده است. این رکن در غرب حجر اسماعیل است.

۹. رکن جنوبی یا یمانی: رکنی است که بر اساس جهت حرکت در طواف پس از رکن غربی واقع است. به آن مستجار نیز می‌گویند. این رکن موازی رکن حجرالاسود است. از این جهت که تقریباً در جهت جنوب است رکن جنوبی و به این دلیل که عرب‌ها هر چیزی را که در سمت جنوب بود یمانی می‌گفتند (به اعتبار یمین)، رکن یمانی نامیده شده است. استحباب استلام رکن یمانی و لمس آن، رکن یمانی محل حضور و استغفار، حضور فرشتگانی در کنار رکن یمانی برای آمین گفتن به دعاها، دری از درهای بهشت که همواره باز است.

۱۰. از قدیم الایام به کاشی به مناسبت انتسابش به شهر «کاش» که این مصنوع در آن ساخته می‌شد کاشی می‌گفتند. به فخفوری نیز «چنین» گفته می‌شد. به کاشی، «سیرجا» نیز اطلاق می‌شد. «سیرجالی کوشک»، قصر کاشی‌کاری شده که در سال ۸۷۸ هـ ق / ۱۴۷۳ م، به امر سلطان محمد فاتح، ساخته شد و «سیرجالی مدرسه» قونیه، نمونه‌های این تعبیر است. به کاشی‌های مزین «سروج منقشه» نیز می‌گویند.

۱۱. برای اطلاعات بیشتر رک: ملک محمدی، امین. بررسی تطبیقی مساجد ترکیه، یشیل جامع ترکیه. چاپ دوم تبریز:

دانشگاه هنر اسلامی، ۱۳۸۵.

فهرست منابع

- قرآن مجید
- احمد یاقی، اسماعیل. (۱۳۷۹). دولت عثمانی از اقتدار تا انحلال. (رسول جعفریان، مترجم). قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
- بلر، شیلا؛ بلوم، جانانان. (۱۳۸۵). هنر و معماری اسلامی. (اردشیر اشراقی، مترجم). تهران: سروش.
- پاکباز، روئین. (۱۳۸۵). دایره المعارف هنر، چاپ: پنجم، تهران: فرهنگ معاصر.
- پاکپور، سبحان. (بی تا). تاریخ امپراتوری عثمانی. تهران: مؤسسه اسلامی قمر بنی هاشم.
- دملوجی سلمی، سمر. (۱۳۷۷). ساختمان مسجد الحرام (مکه مکرمه). تهران: نشر مشعر.
- دوغان، اسرا و جعفریان، رسول. (۱۳۸۳). «حج در دوره عثمانی سال‌های ۹۲۳-۱۰۴۸». میقات حج. شماره ۴۸: ۲۸۰-۲۷۶.
- دوغان، اسرا و جعفریان، رسول. (۱۳۸۳). «تاریخ و رجال: حجاج و سلاطین». میقات حج. شماره ۴۸: ۱۰۴-۷۹.
- دوغان، اسرا. (۱۳۸۳). «ادبیات حج در دولت عثمانی». میقات حج. شماره ۵۰: ۱۳۵-۹۵.
- دوغان، اسرا. (۱۳۸۴). از نگاهی دیگر: «حج گذاری در کشور ترکیه». میقات حج. شماره ۵۲: ۲۱۶-۱۹۳.
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۱). آثار اسلامی مکه و مدینه. چاپ پنجم، تهران: نشر مشعر.
- ————. (۱۳۸۳). «اماکن و آثار: صره همایون و کاروان صره در دولت عثمانی». میقات حج. شماره ۴۷: ۱۰۴-۸۷.
- ————. (۱۳۹۲). نگار و نگاره. تهران: نشر علم.
- جناتی، محمدابراهیم. (۱۳۷۱). «سامی کعبه در قرآن». میقات حج. شماره ۱: ۳۷-۴۶.
- حقی، اسماعیل، چارشی‌لی، اوزون. (۱۳۶۸). تاریخ عثمانی. (ایرج نوبخت، مترجم). تهران: کیهان.

- <http://www.imes.ed.ac.uk> (تاریخ دسترسی: ۹۳/۱۱/۵)
- <http://islamic-arts.org> (تاریخ دسترسی: ۹۳/۱۱/۵)
- <http://www.lessingimages.com> (تاریخ دسترسی: ۹۳/۱۱/۵)
- <http://www.loc.gov> (تاریخ دسترسی: ۹۳/۱۲/۱۷)
- <http://www.metmuseum.org> (تاریخ دسترسی: ۹۳/۱۱/۵)
- <http://nthonyofarabianstudies.blogspot.com> (تاریخ دسترسی: ۹۳/۱۱/۵)
- <http://www.parsbook.org> (تاریخ دسترسی: ۹۳/۱۰/۸)
- <http://www.pazhoheshkade.ir> (تاریخ دسترسی: ۹۳/۱۰/۸)
- <http://www.pinterest.com> (تاریخ دسترسی: ۹۳/۱۱/۵)
- <http://www.saelin18.com/wp-content/uploads/2012/10/112.jpg> (تاریخ دسترسی: ۹۳/۱۱/۵)
- <http://www.sothebys.com> (تاریخ دسترسی: ۹۳/۱۱/۵)
- <http://sustainablelivinginstitute.blogspot.com> (تاریخ دسترسی: ۹۳/۱۰/۱۰)
- <http://tribune.com.pk> (تاریخ دسترسی: ۹۳/۱۱/۵)

- خاقانی شروانی. (۱۳۵۷). **مثنوی تحفه العراقین**. به اهتمام یحیی قریب، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
- خرمشاهی، بهاء‌الدین. (۱۳۷۷). **دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی**. تهران: دوستان.
- عبدالرزاق اصفهانی، جمال‌الدین. (۱۳۶۲). **دیوان شعر**. تصحیح حسن وحید دستگردی، کتابخانه سنایی.
- فرقانی، محمد. (۱۳۸۹). **سرزمین یادها و نشانه‌ها**. چاپ: بیست و چهارم. تهران: نشر مشعر.
- قاضی‌عسگر، سیدعلی. (۱۳۸۴). «موقعیت جغرافیایی مکه و مسجدالحرام». میقات حج. شماره ۵۴: ۱۲۸.
- کردی مکی، محمدطاهر. (۱۳۷۸). **کعبه و مسجدالحرام در گذر تاریخ**. (هادی انصاری، مترجم). تهران: نشر مشعر.
- کلینی، محمدبن یعقوب. (۱۳۹۰). **اصول الکافی**. جلد چهارم. (عباس حاجیان دشتی، مترجم). قم: مولود اسلام.
- گودوین، گادفری. (۱۳۸۸). **تاریخ معماری عثمانی**. (اردشیر اشراقی، مترجم). تهران: مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری «متن».
- لاری، محیی؛ جعفریان، رسول. (۱۳۷۲). **توصیف آثار تاریخی مکه و مدینه و فلسفه مناسک حج در فتوح الحرمین**. قم: انصاریان.
- ملک محمدی، امین. (۱۳۸۵). **بررسی تطبیقی مساجد ترکیه**. یشیل جامع ترکیه. چاپ دوم، تبریز: دانشگاه هنر اسلامی.
- <http://azsharghi.haj.ir> (تاریخ دسترسی: ۹۳/۱۱/۵)
- <http://www.akdn.org/museum> (تاریخ دسترسی: ۹۳/۹/۲)
- <http://wiki.ahlolbait.com/index.php> (تاریخ دسترسی: ۹۳/۱۱/۵)
- <http://www.bridgemanimages.com> (تاریخ دسترسی: ۹۳/۹/۱)
- <http://www.britishmuseum.org> (تاریخ دسترسی: ۹۳/۹/۱)
- <http://collections.vam.ac.uk> (تاریخ دسترسی: ۹۳/۹/۱)
- <http://www.davidmus.dk> (تاریخ دسترسی: ۹۳/۹/۷)
- <http://www.discoverislamicart.org> (تاریخ دسترسی: ۹۳/۱۰/۸)
- <http://www.hajj.ir> (تاریخ دسترسی: ۹۳/۱۰/۸)

Manifestation of Religious Beliefs and Practices of Muslims in Ottoman Art

(Case Study: Pictures of the House of God in the Tiling Works)

Bahareh Taghavinejad¹, Sedigheh Mirsalehyian²

1- Ph.D. Candidate in Art Research, Art University of Isfahan, Iran

2- M.A Graduate in Handicrafts, Art University of Isfahan, Iran

Abstract

The importance of Hajj and Masjid al -Haram (the Sacred Mosque) in the Ottoman period is as much that this government along with Mamluk regime had undertaken monitoring of the sanctuaries and offered some services to them, but after the fall of this government by Ottoman Sultan Selim (in 923 AH), the sanctuaries went under their direct supervision. Acts like, sending cash and non-cash donations of Ottoman sultans and courtiers to the sanctuaries people, the extent of the procedures and the frequency of their agents, the allocation of endowments and charities, financial support of the rulers of Hijaz and doing construction works were of the most important Ottomans plans until the end of their ruling for dominating on the sanctuaries. The importance of the Hajj pilgrimage of Muslims in the Ottoman government is as much that some effects of this sacred place and spiritual practices are also pictured in the art of tiling work of this period. We are going to introduce some samples of using Kaaba pictures in the mentioned art by a historical- descriptive method, based on field observations and library studies and reliable sites in this article and study visual and content characteristics of these samples. The results of this research indicate that the drawing of Kaaba was also common in tiling works in addition to painting and it had tried to picture this sacred building in detail and in a realistic way. Mystical poetry (Rumi) about the analogy of heart to Kaaba, Quranic verses (Al Imran surah) with the theme of Kaaba as the first house of worship for people and the importance of the Station of Abraham, performing Kaaba pictures in detail and writing different and various names such as components of Kaaba, main entrances, the minarets, the pulpit and the use of herbal and geometric shapes in the margins and the text of pictures are of important characteristics of these tiling works.

Key words: Hajj, Kaaba, Ottoman Government, Tiling Work

1- Email : b.taghavinejad@aui.ac.ir

2- Email: mirsalehians@yahoo.com